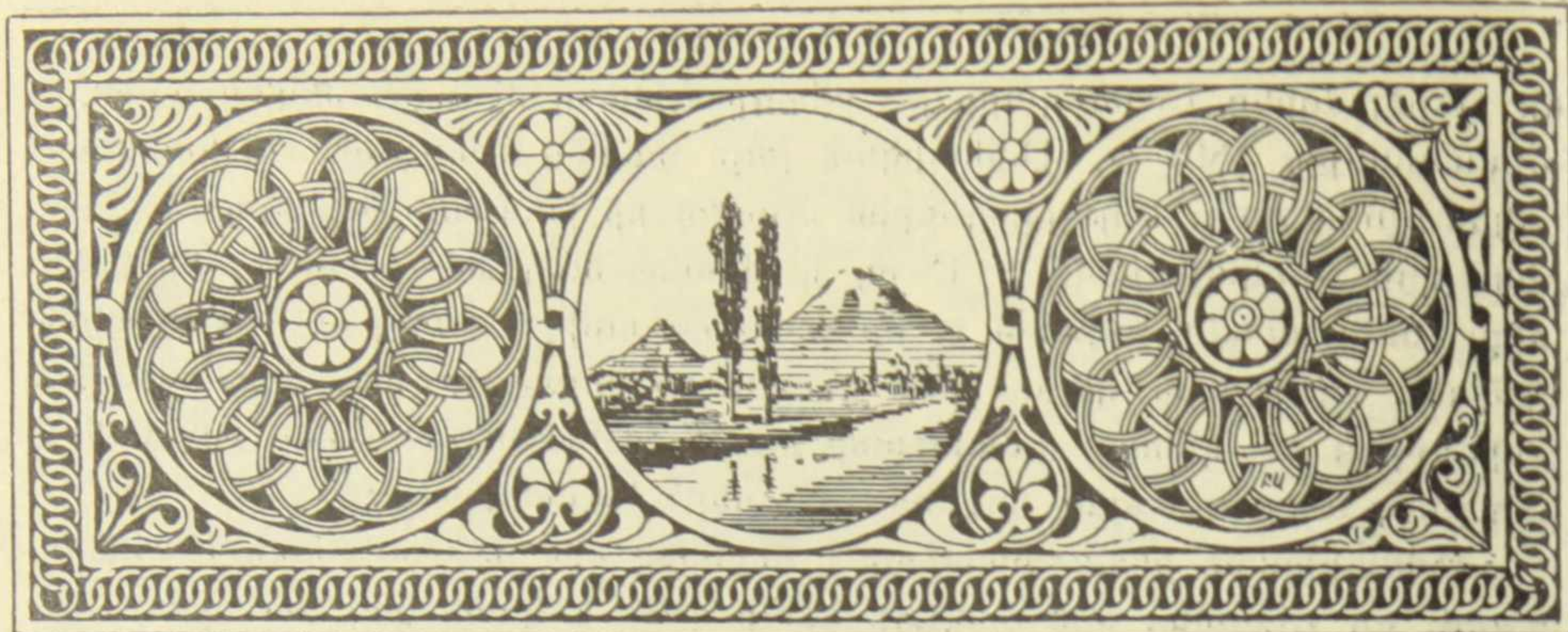

ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

ԱՆԻ ՔԱՂԱՔԻ ՀՈԳԵՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Անին Հայոց ամենանշանավոր հոգևոր-եկեղեցական կենտրոններից էր, տևական ժամանակ կաթողիկոսական աթոռանիստ և եպիսկոպոսանիստ, ու հիրավի մեծաթիվ եկեղեցիների քաղաք. ուր հոգևորականությունն ու քահանայական դասը շատ ավելի բազմամարդ է եղել, քան միջնադարյան Հայաստանի որևէ այլ քաղաքում կամ վանական կենտրոնում:

Անիի հոգևորականության ներկայացուցիչների անունները պահպանած հիմնական սկզբնաղբյուրները վիմագիր արձանագրությունները, ձեռագրերի հիշատակարաններն ու պատմիչների վկայություններն են: Դրանց և մի քանի օժանդակ աղբյուրների միջոցով մենք կազմել ենք Անիի ու նրա մերձակա վանքերի հոգևորականության համահավաք անվանացանկը, որը կցվում է սույն հոդվածին:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՐԱՆԻ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՍՊԱՍԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Անին կաթողիկոսական աթոռանիստ դարձավ 992 թ.՝ Սարգիս Ա Սեփանցու աթոռակալության սկզբից, և ապրեց ծաղկման ու վերելքի շրջան: Սակայն Անիի Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո, 1047 թ. սկզբներին, բյուզանդացիները քաղաքից հեռացրին կաթողիկոս Պետրոս Ա Գեոտադարձին ու նրա տեղապահ Խաչիկ Անեցուն և կազմալուծեցին Անիի կաթողիկոսարանը: 1081-ին Անիի կաթողիկոսությունը կարճ ժամանակով վերականգնվեց Բարսեղ Ա Անեցու ձեռնադրության շնորհիվ, բայց այնուհետև Աթոռը փոխադրվեց Կիլիկիայի սահմանները՝ Քեսունի Կարմիր վանք:

Սարգիս Սևանցու և Պետրոս Գետադարձի ժամանակ Անիի կաթողիկոսարանը մեծաթիվ միաբանություն ու պաշտոնեություն է ունեցել: Այդ մասին արժեքավոր վկայություններ են պահպանվել պատմիչ Մատթեոս Ուռհայեցու մոտ: Նա մասնավորապես գրում է. «Երկուտասան եպիսկոպոսք և չորս վարդապետք ի տան հայրապետին անպակաս լինեք և վաթսուն երեց՝ ի կրօնաւորաց և յաշխարհականաց՝ հինգ հարիւր»¹: Պատմության աշխարհարար թարգմանության մեջ հեղինակի խոսքի վերջին հատվածը սխալ է հասկացվել՝ «հայրապետի վեհաբանում մշտապես լինում էին տասներկու եպիսկոպոս, չորս վարդապետ և վաթսուն երեց, ինչպես և հինգ հարյուր աշխարհական»²: Բայց պատմիչը նշում է վաթսուն կուսակրոն և հինգ հարյուր աշխարհական (ամուսնացյալ) երեցների մասին, որոնք հենց այդ կերպ էլ հիշվում են ժամանակի եկեղեցական սպասավորության համակարգում («աշխարհական քահանա»)³ և Անիի շրջանի արձանագրություններում («աշխարհական արեղա»)⁴: Պատմիչի խոսքը, տվյալ հատվածում, կաթողիկոսարանի հոգևոր դասի և ոչ թե ընդհանրապես պաշտոնեության մասին է: Մեկ այլ տեղում, ինչպես ստորև կտեսնենք, նա հիշատակում է նաև կաթողիկոսարանի աշխարհական անձնակազմին: Ինչ վերաբերում է այն հարցին, թե արդյո՞ք վաթսուն կուսակրոն և հինգ հարյուր ամուսնացյալ քահանաների ներկայությունը կաթողիկոսարանում չափազանցված թիվ չէ, ապա մեզ թվում է, որ հատկապես աշխարհական երեցները ոչ թե օրհնիքում կաթողիկոսարանում էին լինում, այլ կազմում էին Անիի քահանայական դասը, սպասավորում քաղաքի բազմաթիվ եկեղեցիներում, բայց միաժամանակ, ցանկացած պահի կարող էին հավաքվել կաթողիկոսարանում:

Անիի կաթողիկոսարանի չորս նշանավոր վարդապետներից երեքին անվանապես հիշատակում է պատմիչ Արիստակես Լաստիվերտցին, գրելով՝ «...եւ էին յայնմ ժամանակի վարդապետք՝ **Սարգիս եւ Տիրանուն եւ յենովք, որ կաթողիկոսարանին էին վարդապետք...**»⁵: Սարգիսը այլ աղբյուրներում Սարգիս Անեցի կոչված հայտնի վարդապետն է, Գրիգոր Մագիստրոսի ուսումնակիցն ու բարեկամը, որին նա մի շարք նամակներ է հասցեագրել⁶: Իսկ Տիրանունին հիշատակում է նաև Մատթեոս Ուռհայեցին՝ նրան կոչելով «իմաստասէր Տիրանուն Կապանեցի»⁷:

Կաթողիկոսարանի և կաթողիկոսին սպասարկող անձանց թվակազմի մասին մոտավոր պատկերացում կարելի է կազմել՝ ծանոթանալով Պետրոս Գետադարձի 1046 թ. վերջերին Անիից Արծն ուղևորվելու մասին Մատթեոս Ուռհայեցու թողած նկարագրությանը: Կաթողիկոսը գիտակցում էր, թե այդ ուղևորությունը կարող է անդառնալի լինել (և այդպես էլ եղավ, բյուզանդացիները նրան այլևս չթողեցին երբևէ Անի վերադառնալ), ուստի իր հետ

¹ Մատթեոսի Ուռհայեցու ժամանակագրություն, Երուսաղեմ, 1869, էջ 184:

² Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն (թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Հ. Բարթիկյանի), Երևան, 1973, էջ 101, հմմտ. նույնի վերահրատարակությունը գրաբար բնագրի հետ (Երևան, 1991), էջ 167:

³ Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի (աշխատասիրությանը Խ. Թորոպյանի), Երևան, 1975, էջ 381:

⁴ Ն. Սարգսյան, Տեղագրությունք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 183, 191:

⁵ Արիստակեսի Լաստիվերտցու պատմություն, Երևան, 1963, էջ 26:

⁶ Կ. Մաթևոսյան, Սարգիս վարդապետ Անեցի, «Անի», 1992, № 1:

⁷ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 114, 115, հմմտ. (1869 թ. հրատ.) էջ 123:

Էր վերցրել Անիի կաթողիկոսարանի սպասավորներից շատերին, սովորականից ավելի մեծաթիվ ուղեկիցներ: Ուռհայեցին գրում է. «Եւ ինքն (Պետրոսը, Կ. Մ.) իւր տանեցի ազատօքն փառաւոր արամբք երեք հարիւր՝ վառեալ զինուք, և վարդապետս և եպիսկոպոսունս և երաժիշտս և կրօնաւորս, քահանայս հարիւր և քսան՝ հեծեալս ի ջորոց, հետեալս պաշտօնեայս՝ երկերիւրս»⁸: Ինչպես տեսնում ենք, պատմիչը որոշակիորեն զատում է ջորիների վրա հեծած հարյուր քսան հոգևորական ուղեկիցներին երկու հարյուր հետևակ աշխարհական սպասավորներից: Այնուհետև նա, մանրամասնելով իր խոսքը, անվանապես հիշատակում է ուղեկիցներից առավել նշանավորներին. «Եւ էր զհետ Տեառն Պետրոսի նախնականն և լաւն ի բնաւից **Բուխար** վարդապետն և ամենագովելին **Խաչատուր** դպրապետն և **Թադէոս**՝ որ էր այր անպարտելի գրչութեամբ, **Գէորգ Քարնեղեցին** և **Յովհաննէս Քարնեղեցին** և **Մատթէոս Հաղբատացին** և **Մխիթար Բագնայրեցին** և **Տիրանուն** իմաստասէրն **Կապանեցին**, **Մխիթարիկն**, **Վարդան Սանահնեցին**, **Բարսեղն Բաշխատեցին** և համավայելուչն և շքեղն տէր **Եղիսէն** և **Բարսեղըն** նորին եղբայրն, **Գէորգ**՝ ջուլհակ ձագն և տէր **Եփրեմն** և տէր **Անանէ** և տէր **Խաչիկն**: Արդ այս ամենայն վարդապետք և իմաստասէրք և հմուտք Հին և Նոր Կտակարանացն Աստուծոյ»⁹: Թվում է, որ եթե թվարկման մեջ նշվածներից ոչ բոլորը, ապա նրանց մեծագույն մասը ներկայացնում էին Անիի կաթողիկոսարանի հոգևորականությունը: Նրանցից ոմանց անվանը կից թեև նշվում է Հաղբատեցի, Բագնայրեցի, Քարնեղեցի և այլն, բայց դա բնավ չի խանգարում վերջիններիս կաթողիկոսարանի պաշտոնյա համարել, ինչպիսին էր, օրինակ, Տիրանուն Կապանեցին: Բացի Տիրանունից այստեղ ծանոթ անուններ են նաև Գրիգոր Մագիստրոսի աշակերտներ Եղիսէն ու նրա եղբայր Բարսեղը, որոնք Պետրոս Գետադարձի ցանկությամբ իրենց ուսուցչի կողմից ուղարկվել են Անիի կաթողիկոսարանում սպասավորելու և կաթողիկոսին աշակերտելու համար¹⁰: Բնականաբար Անիի կաթողիկոսարանից պետք է լինեին պատմիչի մեծարած Բուլղար կոչված վարդապետը, Խաչատուր դպրապետը, հմուտ գրիչ Թադէոսը և մյուսները: Իսկ անվանացանկի վերջում նշված Անանիան (Անանէ) և Խաչիկը հավանորեն պետք է նույնացվեն Պետրոսի նույնանուն քրոջորդիների հետ:

Անիի կաթողիկոսարանն այդ շրջանում բավական լայն գործունեություն էր իրականացնում, համակարգում ու ղեկավարում երկրի եկեղեցական կյանքը, պատրաստում Եկեղեցու բանիմաց սպասավորներ և այլն: Կաթողիկոսարանին կից գործող հոգևոր դպրոցը, որը հայտնի էր դեռ այն ժամանակ, երբ Աթոռը գտնվում էր Արգինայում, շարունակում էր գործել Անիում: Այդ մասին ակնարկներ են պահպանվել Գրիգոր Մագիստրոսի՝ Պետրոս Գետադարձին և Սարգիս Անեցուն հասցեագրած նամակներում: Նույն այդ թղթերում հիշատակվում է կաթողիկոսարանի արժանավոր սպասա-

⁸ **Մատթէոս Ուռհայեցի**, էջ 114 (հմմտ. 1869 թ. հրատ. էջ 122):

⁹ Նույն տեղում:

¹⁰ Իր թղթերից մեկում Մագիստրոսը դիմում է կաթողիկոսին՝ գրելով. «Իսկ յաղագս մանկանցս մեր ...հրամայեալ էիք առաքել առ Ձեզ, զի ծառայեցեն փոխանիդ Յիսուսի...: Ես վարի յոյժ ուրախ եղէ. վասն զի գառինքս այս ի քաջ հովիւ վստահացայ և ի ներքս ի գաւիթ Քո մտցեն... երանեմ մանկանցդ եկելոց ծառայել Քեզ և անչամբ մշտապաշտօն լուսով լրանալ...» Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերը (աշխատասիրությամբ Կ. Կոստանյան-գի), Ալեքսանդրապոլ. 1910, էջ 18, 20:

վորներից Ստեփանոս քահանան և կաթողիկոսի քարտուղար սարկավագներից մեկը¹¹:

Կաթողիկոսարանն ուներ հարուստ դիվան և մատենադարան: Հիշյալ շրջանում այդ մատենադարան-գրատան տնօրինությունն իրականացնում էր Սարգիս վարդապետ Անեցին, որը 1041 թ. հիշատակարանում հայտնում է, թե «հայեցյալ խնամով ի գրանոցին» աստվածաբանական նյութերի մի արժեքավոր ժողովածու է վերցրել արքունի գանձատնից և փոխադրել այդ գրանոց, որպեսզի օգտագործվի ըստ իր նպատակի և ոչ թե մնա գանձատանը՝ «անայցելու»¹²:

Պետրոսի ժամանակ կաթողիկոսարանի գրչատան նշանավոր գրիչ Թադեոսից բացի այստեղ է աշխատել նաև Գեորգ անունով գրիչն ու կազմարարը, որը 1046 թ. մի ձեռագիր է ընդօրինակել հայրապետի պատվերով և նրա թելադրությամբ գրել ստացողի հիշատակարանը (Մատենադարան, № 988):

Բարսեղ Ա Անեցու աթոռակալության տարիներին կրկին բարգավաճեց Անիի Աթոռը, վերաբացվեց նրա հոգևոր դպրոցը՝ վարդապետարանը, որի ուսուցչապետությունը հանձնվեց մեծահամբավ Հովհաննես Սարկավագին: Վերջինիս մոտ ուսանելու էին գալիս Հայաստանի ամենատարբեր շրջաններից, սակայն դպրոցի աշակերտության մեջ քիչ չէին նաև անեցիները: Նրանցից մի քանիսին հշիատակում է Սամվել Անեցին՝ «տէր Խաչատուր և Գրիգոր և Յովհաննէս և Սամուէլ ամենեքեանք սոքա անեցիք»¹³: Սրանցից Գրիգորը հետագայում դառնում է Անիի Կաթողիկէի ավագերեցը, որի դեմ փորձում է ճնշում գործադրել Փաղուն ամիրան, բայց հաջողության չի հասնում¹⁴: Ավելի ուշ Գրիգորին փոխարինում է Սամվել Անեցին, իսկ դարավերջին Կաթողիկէի փակակալն է դառնում պատմիչ և թարգմանիչ Մխիթար Անեցին: Կաթողիկոսական Աթոռի Անիից հեռանալուց հետո քաղաքի հոգևոր-եկեղեցական կյանքում կարևոր դեր են կատարում եպիսկոպոսարանի եկեղեցին՝ Ս. Առաքելոցը, և Կաթողիկէն՝ Մայր տաճարը, որ սպասավորում են բազմաթիվ արժանավոր հոգևորականներ:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՆՑՔԵՐԸ ԵՎ ՀՈԳԵՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԺԲ ԴԱՐՈՒՄ

Անիի ԺԲ դարի պատմության մեջ քաղաքի հոգևորականությունը եպիսկոպոսի գլխավորությամբ կարևորագույն դեր է կատարել, բայց այդ իրողությունը մեծ մասամբ անտեսվել է նախորդ ուսումնասիրողների կողմից: 1064 թ. սելջուկների գրավելուց ու ավերելուց հետո Մանուչե ամիրայի տիրապետության շրջանում քաղաքն աստիճանաբար վերականգնվում է, իսկ Բարսեղ Անեցու եպիսկոպոսության և կաթողիկոսության օրոք՝ ԺՄ դարի 70-ական թվականներից, կարգավորվում է նաև եկեղեցական կյանքը: Սակայն ԺԲ դարը Անիի պատմության մեջ բնորոշվում է որպես մի

¹¹ Նույն տեղում, էջ 17, 34:

¹² Կ. Մաթևոսյան, Սարգիս վարդապետ Անեցի, էջ 40—41:

¹³ Սամուել Անեցի, Հավաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 128:

¹⁴ Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդցոյ Պատմութիւն տիեզերական, Մոսկվա, 1861, 158:

հարյուրամյա պայքարի շրջան, որը մղում էին մի կողմից Շեղդադյան ամիրաները՝ իրենց իշխանությունը պահպանելու, մյուս կողմից՝ զորացած Վրաց թագավորները՝ քաղաքն ու նրա շրջակայքը գրավելու համար: Իսկ ազատասեր անեցիները, խուսանավելով այս երկու քաղաքական ուժերի միջև, փորձում էին պաշտպանել սեփական շահերը, հնարավորության դեպքում դառնալ նաև իրադրության տերը:

Ինչպես փաստերն են վկայում, Անիի քաղաքացիության այս ձգտումներն իրականացնող շարժման գլուխ կանգնած էր հայ հոգևորականությունը: Դա ուներ մի քանի պատճառ: Նախ, ինչպես կոտանենք ստորև, անեցիների քաղաքական զարթոնքը պայմանավորված էր հենց կրոնական խնդրի սրումով (1124 թ.): Երկրորդ. քաղաքում բնակվող հայ ազնվականության փոքրաթիվ ներկայացուցիչները իրենց գոյությունը պահպանում էին միայն շնորհիվ այն քանի, որ զինվորական ծառայություն էին կատարում Անիի ամիրաների մոտ և չէին կարող ազատորեն գործել: Երրորդ. հոգևորականությունն այդ շրջանում հայ հասարակության այն խավն էր, որն ուներ որոշակի հարկային ու այլ արտոնություններ և, ժողովրդի մեջ մեծ հեղինակություն վայելելով, ի վիճակի էր առաջնորդել նրան: Եվ վերջապես, հիշյալ շրջանում (նաև հետագայում) Անիի եպիսկոպոսական Աթոռը զբաղեցնող անձինք, սերելով ժամանակի առավել զորեղ ազնվականական տներից, ունեին ոչ միայն հոգևոր իշխանություն, այլև ընդարձակ ազգակցական կապեր, միջոցներ ու հնարավորություններ, որոնք և օգտագործում էին ըստ անհրաժեշտության:

Այժմ ներկայացնենք ասվածը հաստատող փաստերը: Անիի Աբուլասվար ամիրան, որն այնքան էլ բարյացակամ չէր հայերի նկատմամբ, վիրավորում է նաև նրանց կրոնական զգացումները, երբ Խլաթում մի մեծ մահիկ պատրաստելով, բերում ու բարձրացնում է Անիի Կաթողիկեի գլխին: Սելջուկները տաճարը մզկիթի էին վերածել դեռ 1064 թվականին, և Աբուլասվարը փաստորեն միայն հին մահիկը փոխարինում է նորով, բայց քաղաքի զորացած հայ համայնքը այլևս չի հանդուրժում այդ վիճակը և օգտագործելով նոր մահիկի տեղադրման առիթը, ընդվզում է քաղաքի տիրոջ դեմ: Անեցիները դիմում են Վրաց Դավիթ Շինարար թագավորին, որն արշավելով Անի, դյուրությամբ գրավում է այն, գերում ամիրային իր ընտանիքով և հանդիսավոր ծեսով վերստին օծել տալիս եկեղեցին. «Ամիրայն Անույ Աբլսուար... ետ բերել նալ ծանրագին ...և դնել ի վերայ գմբեթի Կաթողիկեին՝ փոխարեն գեղեալն յառաջնոցն. վասն որոյ սրտառեալ քրիստոնէիցն կոչեն զԴավիթ և տան ի ձեռն նորա զքաղաքն Անի: Եւ ընկեցեալ զգէնն ատելի ի պատուական գլխոյն Կաթողիկեին... եդին զպսակն զարկու և զթագն Յիսուսի ...զխաչն աստուածընկալ»¹⁵: Դեպքերը նկարագրող թե՛ հայ պատմիչները (Վարդան Արևելցի, Մատթեոս Ուռհայեցի) և թե՛ վրաց պատմագիրը շեշտում են հատկապես Կաթողիկեի ազատագրման պարագան¹⁶: Երկու տարի անց վրացիները ստիպված են լինում Անին վե-

¹⁵ Վարդան Արևելցի, էջ 156:

¹⁶ «Դավիթ Վրաց թագաւորն ...էառ զթագաւորաբնակ քաղաքն Հայոց զԱնի... և զմեծ եկեղեցին Անույ զՍուրբ Կաթողիկէն, զոր մսքիթ էին արարել, ժողովեաց զեպիսկոպոսունս և զքահանայս և զկրօնաւորս Հայոց աշխարհին և օրհնեաց զՍուրբ Կաթողիկէն մեծաւ հանդեսի և եղև ուրախութիւն ամենայն Տանն Հայոց, զի տեսին ազատեալ զՍուրբ Կաթողիկէն ի ծառայութենէ», Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 392: «Դավիթ թագավորը ... գրավեց

լադարձնել Շեդդադյաններին, սակայն վերջիններին հարկադրում են երդվել, որ այլևս Կաթողիկեի նկատմամբ ոտնձգություն չեն կատարի¹⁷:

Դրանից հետո հայ հոգևորականության դիրքը քաղաքում ավելի է ամրապնդվում: Խոսելով 1155 թ. Անիում ծավալված իրադարձությունների մասին, երեք արաբ պատմիչներ (Իբն ալ-Ասիրը, Ալ-Ֆարիկին և Այնին) գրեթե նույն բառերով հետևյալն են հաղորդում. «...**Անի քաղաքում Հայոց քահանաները ապստամբեցին և այն գրավելով ամիր Շադդադից հանձնեցին եղբորը՝ Ֆադլունին**»¹⁸: Բայց ինչպես երևում է, այս ամիրան ևս անեցիների սրտով չի լինում, և 1161-ին նրանք վերջինիս վռնդում են քաղաքից: Ալ-Ֆարիկին այս մասին գրում է. «Անա (Անի) քաղաքում **քահանաներն ապստամբեցին** նրա տիրոջ՝ Ամիր Ֆադլուն իբրև Մանուչիհրի դեմ, որը պարտվեց ու գնաց Բաքրան (Բագարան) կոչված ամրոցը Սուրմարիի մոտ: **Քահանաները Անան հանձնեցին Ափխազաց թագավոր Քարքուրին (Գեորգի)**: Նրա զորքը եկավ տիրեց, մեծ հարստություն կողոպտեց...»¹⁹: Այս և նախորդ վկայություններին անդրադարձած ուսումնասիրողները սովորաբար ընդգծում են, որ Անիի քահանաներ ասելով պետք է հասկանալ քաղաքի քրիստոնյաներին²⁰: Սակայն ճշմարտությունը պահանջում է ասել, որ եթե այս ժողովրդական ելույթների շարժիչ ուժը Անիի քրիստոնյա հայ բնակչությունն էր, ապա նրան գլխավորողը՝ քաղաքի հոգևորականությունը: Այդ է պատճառը, որ արաբ հեղինակները միահամուռ շեշտում են քահանաներին («քահանաները ապստամբեցին»): Այս իրողությունն ավելի է հիմնավորվում ու հստականում 1161 թ. դեպքերի կապակցությամբ հայ հեղինակի՝ Մխիթար Գոշի մոտ պահպանված վկայությունների շնորհիվ: Նա նշում է, որ Անիի Բարսեղ Բ եպիսկոպոսն ու Ապիրատյան ազնվականական տունը ներկայացնող նրա եղբայրները մի քանի անգամ հրավիրել են Գեորգիին՝ Անին գրավելու, բայց հետո (ինչպես երևում է, այն բանից հետո, երբ սեփական ուժերով վտարել են քաղաքի ամրիային), երբ Գեորգին արշավել է դեպի Անի, չեն ուզել քաղաքը հանձնել նրան: Վրաց թագավորը քաղաքը գրավել է բռնությամբ, ընդդիմացողներից շատերին պատժել, որոնց թվում՝ քահանաների ու կրոնավորների. «Իսկ Գիորգի իբրև թագաւորեաց... առնոյր և զքաղաքն Անի միանգամ և երկիցս կոչելով եպիսկոպոսին Բարսղի և եղբարց նորա՝ որդոց Մագիստրոսին Հասանայ. և ապա ընդդիմացեալ ոչ տային ի ձեռն նորա զքաղաքն. և առեալ բռնաբար զքա-

ղաքը ... կալանավորեց ու կոտորեց Ալփապանյաններին, որոնք մզկիթի էին վերածել Անիի եկեղեցին... ժողովեց կաթողիկոս-եպիսկոպոսներին և օծումով այն նորոգեց»: Լ. Մեյքսեր-Բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Գ, Երևան, 1955, էջ 42—43:

¹⁷ «Իսկ որդիքն Մանուչեի արարին սաստիկ երդումն, վասն զի Սուրբ Կաթողիկեն... հանապազ Հայոց կայցէ և մի՛ մտցէ ի նա տաճիկ և ոչ մարման ազգ», **Մատթեոս Ուռհայեցի**, էջ 400: 1129-ին Փատլուն ամիրան մի պատահական միջադեպից օգտվելով կալանում է Կաթողիկեի ավագերեց Գրիգորին և փորձում «ձեռնարկել ի Սուրբ Կաթողիկեն», բայց, ըստ պատմիչի, ահաբեկվում ու խոցոտվում է եկեղեցու բանալիներից դուրս եկած «հրակերպ արանց» կողմից ու հարկադրված ազատում Գրիգորին, նրա օրհնանքը խնդրելով (**Վարդան Արևելցի**, էջ 158):

¹⁸ **Իբն ալ-Ասիր**, Երևան, 1981, էջ 257, 400, **Հ. Մարգարյան**, Հյուսիսային Հայաստանի և Վրաստանի ԺԲ դարի պատմության մի քանի հարցեր, Երևան, 1980, էջ 99:

¹⁹ **Հ. Մարգարյան**, նշվ. աշխ., էջ 101:

²⁰ Նույն տեղում. էջ 99, **Բ. Առաքելյան**, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX—XIII դդ., հ. 2, Երևան 1964, էջ 165, և այլն:

ղաքն և հրամայեաց ասար հարկանել և մերկացուցեալ զօրացն զամենեւեան զարս և զկանայսն, **զքահանայս և զկրօնաւորս բազում անարգանացուցանէին յաղաքս ընդդիմանալոյ...**»²¹:

Այստեղից միանգամայն որոշակի է դառնում, որ հիշյալ անցքերի ժամանակ, որպէս անեցիների ընդհանուր շահերի արտահայտիչ, հանդես է եկել քաղաքի հոգևորականությունը իր եպիսկոպոսի գլխավորությամբ²²: Իսկ թագավորն ընդդիմացողներին պատժելիս թէև եպիսկոպոսին հրապարակապէս չի դատապարտել, բայց նրա ենթականերին՝ քահանաներին ու կրօնավորներին, հասարակ քաղաքացիների հետ միասին, ծաղր ու ծանակի է ենթարկել: Ինչևէ, տվյալ դեպքում մեր նպատակը Անիի 1161 թ. ապրտամբության մանրամասների վերլուծությունը չէ, այլ քաղաքի հոգևորականության կատարած դերի բացահայտումը:

Ինչպէս վերը տեսանք, արաբ պատմիչները 1155-ին քաղաքի մի ամիրայի փոխարինումը մշուտով և 1161-ին Անիի հանձնումը վրացիներին ներկայացնում են որպէս «հայ քահանաների» ձեռքի գործ: Իսկ Մխիթար Գոշի վկայությունը գալիս է լրացնելու այդ տեղեկությունը՝ Անիի եպիսկոպոսի խաղացած էական դերը պարզաբանելով: Բնական է, որ քաղաքի քահանաներն ինքնագլուխ չէին գործում, այլ ղեկավարվում էին իրենց հոգևոր պետի՝ Բարսեղի կողմից, որը, լինելով Անիի այս շրջանի ամենաազդեցիկ ազնվականական տան զավակ, հետագայում ևս բավական ինքնուրույն գործունեություն է ծավալել²³: Բավական է նշել, որ նա, իբրև «արքեպիսկոպոս թագաւորանիստ քաղաքին Անույ», «եպիսկոպոս յարևելս հիւսիսոյ», համարվում էր Հյուսիսային Հայաստանի ողջ հայ հոգևորականության առաջնորդը, գլխավոր դեր կատարում Հոռմկլայի կաթողիկոսական Աթոռի հետ եղած հարաբերություններում, հանդես գալով դավանական անգիջողականության պաշտպանությամբ, իսկ 1195 թ. Անիում կաթողիկոս է ձեռնադրվում: Հոռմկլայի Աթոռը, որ մեկ այլ դեպքում անհապաղ անօրինական կհամարէր նման ձեռնադրությունը, ձեռնպահ է մնում որևէ որոշում կայացնելուց:

²¹ Հ. Մարգարյան, նշվ. աշխ., էջ 101—102:

²² Մխիթար Գոշի հայտնած տեղեկությունը վկայաբերելով Հ. Մարգարյանն այն տեսակետն է առաջ քաշում, թե «Գեորգի Գ-ը եկել էր գրավելու Անին քաղաքացիների մի մասի հրավերով, որոնց գլխավորել են Հասանյան տոհմին պատկանող Բարսեղ արքեպիսկոպոսը և նրա եղբայրները, սակայն քաղաքում գործում էր Հասանյաններին ընդդիմադիր այլ խմբակցություն ևս, որը և հաղթող հանդիսացավ և չէր կամենում հանձնել Անին Գեորգիին» (Հ. Մարգարյան, նշվ. աշխ., էջ 102): Մինչդեռ այլ ուսումնասիրողներ գտնում են, որ հենց Բարսեղն ու նրա եղբայրներն են իրենց մտադրությունը փոխել (Նույն տեղում, ծան. 60, Հ. Մանանդյան. Երկեր, հ. Գ. Երևան, 1977. էջ 126): Մենք համամիտ ենք այս տեսակետին, քանի որ այն բխում է Գոշի բնագրից: Գեորգին ընդդիմացողներին պատժելիս աշխարհականների հետ անարգանքի է ենթարկել նաև հոգևորականների՝ «զքահանայս և զկրօնաւորս», որոնք, բնականաբար, չէին կարող հանդես գալ որպէս ընդդիմություն՝ քաղաքի եպիսկոպոսի նկատմամբ (այդ դեպքում նրանք անմիջապէս կարգալուծ կարվէին): Հետևաբար, վրաց թագավորին դիմակայելով նրանք կատարել են հենց իրենց հոգևոր պետի և քաղաքի ողջ բնակչության միասնական կամքը: Անիի բնակչության կարծեցյալ երկփեղկվածության մասին ոչ մի ակնարկ չունի նաև նույն դեպքը նկարագրող Գրիգոր երեցը, ըստ որի Գեորգին գրավեց «զքաղաքն բոնութեամբ և սպան մարդ հազար ընդ քրսիտոնեայ և ընդ այլազգի» (Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 474):

²³ Բարսեղ Բ Անեցու գործունեության մասին հանգամանորեն տե՛ս Կ. Մաթևոսյան, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը..., «Էջմիածին», 1993, Ա.—Բ.—Գ, էջ 129—133:

Հոգևոր և եկեղեցական վերագարթոնքի հետ միասին անեցիներն ավելի համախմբված են դառնում: Հատկանշական է, որ 1186 թ. թեև քաղաքը գտնվում էր ամիրայական տիրապետության տակ, բայց անեցիները զենք վերցնելով հարձակում են գործում մահմեդականների կողմից զավթված և ավազակային որջ դարձած Ծառաքար ամրոցի վրա, գրավում այն ու վերադարձնում իր օրինական տիրոջը, որն այլ ոք չէր, քան Անիի եպիսկոպոս Բարսեղը²⁴:

Այսպիսով, տևական պայքարի գնով անեցիները հասնում են այն բանին, որ Եդեղադյանների տիրապետության վերջին շրջանում, ԺԲ դարի վերջերին, ոչ միայն լիակատար կրոնական ազատություն են վայելում, այլև ձեռք են բերում քաղաքական կշիռ ու հեղինակություն: Եվ այդ գործում կարևոր դեր է կատարում Անիի հոգևորականությունը:

«ԱՆԻՈՅ ԵՐԵՑԱՆԻՆ» ԺԳ ԴԱՐՈՒՄ

1199 թ. երբ Անին վերջնականապես ազատագրվում է Եդեղադյանների տիրապետությունից և անցնում Զաքարյանների իշխանության տակ, սկսվում է քաղաքի երկրորդ խոշոր ծաղկման շրջանը, որը թեև 1236 թ. մի պահ ընդհատվում է մոնղոլական ներխուժման հետևանքով, բայց այդ դաժան հարվածն անգամ անմիջապես չի կասեցնում Անիի զարգացումը և, ինչպես փաստերն են վկայում, մինչև դարավերջ քաղաքը շարունակում է որոշ զարգացում ապրել: Այս շրջանում են հանդես գալիս Անիի եպիսկոպոսներ Ապիրատի որդի Սարգիսը, Աբուղամրի որդի Գրիգորը, Ամիր Երկաթի որդի Բարսեղը, Սարգիս Բ-ը, Մխիթար Տեղերցին, Գրիգոր Բ-ը, Հովհաննես Ա-ը, որոնք ձեռներեց գործիչներ էին և ոչ միայն նպաստում էին եպիսկոպոսական Աթոռի զորացմանը, այլև համապատասխան կանոնագիր արձանագրությունների միջոցով կարգավորում քաղաքի ներհամայնքային կյանքը:

Անիի քահանայական դասը, որն, ինչպես տեսանք, ԺԲ դարում արդեն համախմբված ուժ էր ներկայացնում, ԺԳ դարի մի շարք վիմագրերում հանդես է գալիս երեցանի (իրիցանի) ընդհանուր անվանմամբ²⁵: Արդեն նշել ենք, որ բազմաթիվ եկեղեցիների քաղաք Անիում բնականաբար մասնատվելով քահանաներ կային: Քահանաներն ու նրանց ընտանիքի անդամներն իրենց հովանավորության տակ գտնվող ազգականների հետ միասին բավական խոշոր սոցիալական խավ էին կազմում, ուստի պատահական չէ, որ ունեին իրենց ուրույն շահերը:

²⁴ Վարդան Արևելցի, էջ 174:

²⁵ Ժամանակին Բ. Առաքելյանը և Ս. Ավագյանը հիմնավորապես ապացուցել են, որ Ն. Մառն ու նրան հետևելով Հ. Օրբելին սխալվել են Անիի մի շարք արձանագրություններում նշվող «երեցանին» նույնացնելով քաղաքի ավագանու հետ (Բ. Առաքելյան, նշվ. աշխ., էջ 155—173, Ս. Ավագյան, Վիմական արձանագրությունների բառարանություն, Երեւան, 1978, էջ 105—109): Այս իրողությանն անտեղյակ է Թ. Հակոբյանը, որն իր «Անիի Պատմության» մեջ երեցանին ավագանի է համարում (հ. Բ., Երևան, 1982, էջ 118, 292): Ավագանին քաղաքային ինքնավարության մարմին էր, որը գոյություն ուներ մասնաճյուղաց շրջանում «գլխավոր քաղաքին» անվանումով, իսկ հետագայում ավելի մեծ դեր էր խաղում, կազմված լինելով աշխարհիկ ու հոգևոր բարձրաստիճան, հեղինակավոր գործիչներից: Մինչդեռ երեցանին Անիի քահանայական դասն էր, որի գլուխ կանգնած էր եպիսկոպոսը:

Անիի երեցանին, որպես մի միասնություն, առաջին անգամ այդ անվամբ հիշվում է Սարգիս Ա եպիսկոպոսի 1220 թ. արձանագրության մեջ, ուր վերջինս, վերացնելով քաղաքում երեցկնոջ մահվան ժամանակ գանձվող հարկը, նշում է, թե այլևս ոչ ոք իրավունք չունի այն պահանջել «իրիցանուց»²⁶: «Երեցանի» (իրիցանի) բառը հանդիպում է նաև Սարգիս Բ եպիսկոպոսի ամուսնական հարցերի կարգավորմանը նվիրված թերի ընթերցվող արձանագրության մեջ²⁷:

1269 թ. Անիի տաղմանհները (հարկահավաքները) եպիսկոպոսանիստ Ս. Առաքելոց եկեղեցու արձանագրության մեջ հայտնում են, որ իրենց պարոնների «երկարկենդանության» համար Անիի երեցանին ազատում են բաժ հարկից. «Ընորհին Աստուծոյ մեք տաղմանիքս ...**բարձաք ի յԱնո իրիցանուս զբաժն, զոր ի սկզբանէ ազատ էր.** Մեք վերստին այլ հաստատեցաք, չունի ոք իշխանութիւն բաժ ուզել ու ոչինչ ազգ ով իցէ, որ կապելոր լինի...»²⁸: Այստեղ կարևոր է նաև այն նշումը, որ Անիի երեցանին ի սկզբանէ ազատ է եղել բաժից: Սակայն մոռնալով իշխողների ու նրանց կապալառուների հարկահավաքությամբ հարստանալու մոլուցքը կարճ ժամանակ անց նորից է կախման մեջ դրել քաղաքի քահանաներին: Ս. Առաքելոց եկեղեցու 1280 թ. արձանագրության մեջ ասվում է. «Ես Նուրայդին Քոթիթս իմ ընկերաւքս եկի յԱնի տաղմիս վերայ, **տեսայ զԱնոյ իրիցանուս զի առլէխին հրամանքն որ ի սկզբանէ բաժ ու տամղա չէին տվել,** ես այլ հաստատեցի իմ ընկերաւքս, որ ոչ բաժ տան ոչ տամղայ»²⁹: Որոշ ժամանակ անց Անիի երեցանու չհարկվելու իրավունքը կրկին անտեսվել է: 1280-ական թվականների վերջերին, քաղաքի պարոնությունը վերստին ստանձնելով, Զաքարյանները նորից են երեցանին ազատել հարկից: Ս. Առաքելոցի 1289 թ. արձանագրության մեջ կարդում ենք. «...ես պարոն Աղբուդայս որդի ամիրսպասալար Ծաշնշահի, թոռն մեծին Զաքարիայի եւ ես պարոն Թամարս, դուստր իշխանաց իշխանի պարոն Բուդտային **տեսաք զԱնո Աթոռս եւ զիրիցանիս, որ հարկ կէր ի վերէնին, զոր մեք նախ...**»³⁰: Թեև արձանագրությունն անավարտ է, սակայն ակնհայտ է, որ նրա շարունակության մեջ քաղաքի նոր պարոնները նշել են հարկը վերացնելու կամ առնրվազն նվազեցնելու մասին:

Անիի երեցանու ունեցած հեղինակության մասին է վկայում Գրիգոր Բ եպիսկոպոսի 1277 թ. արձանագրությունը, ուր նա, սահմանելով ամուսնալուծության ժամանակ կողմերից յուրաքանչյուրին տրվող գույքի չափը, հայտնում է, որ որոշումը կայացրել է քաղաքի պարոնի և քահանաների կամակցությամբ («...կամակցութեամբ պատրոնին Փախրադինին եւ **քահանայից քաղաքացեացս...**»)³¹:

Այսպիսով, Անիի քահանայական դասը ԺԳ դարի արձանագրություններում հանդես է գալիս «երեցանի» ընդհանուր անվանման տակ, որպես որոշակի արտոնություններ ունեցող սոցիալական խավ: Այն թեև չի կարո-

²⁶ Դիվան հայ վիմագրության, պր. Ա, Անի քաղաք, կազմեց Հ. Օրբելի, Երևան, 1966, էջ 17:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 25:

²⁸ Նույն տեղում. էջ 24:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 23:

³⁰ Դիվան..., էջ 22:

³¹ Նույն տեղում, էջ 15: «Երեցանի» բառը պահպանվել է նաև Անիի պեղումներից գտնված մի արձանագրության բեկորի վրա (Նույն տեղում, էջ 75):

դանում ամբողջովին խուսափել մոնղոլական տերության մեջ հարկահավաքության ասպարեզում տիրող կամայականություններից, սակայն շարունակ պայքարում է իր իրավունքների պաշտպանության համար և, դատելով առկա փաստերից, հիմնականում հաջողության հասնում:

Այս դարաշրջանի Անիի եկեղեցական կյանքի հետաքրքիր երևույթներից մեկն էլ նրա քահանաների պայմանական բաժանումն էր **բնիկների ու եկվորների**: Այդ մասին են վկայում մի քանի վիմագիր արձանագրություններ: «Եկվորների» հոսքը հավանաբար սկսվել է հենց ԺԳ դ. սկզբին, երբ Զաքարյանների տիրապետության տակ անցած քաղաքը բուռն ծաղկում է ապրում, և կտրուկ մեծանում է նրա բնակչության թիվը: Նման պայմաններում բնիկ անեցիներն ամեն կերպ աշխատում էին ընդգծել իրենց տեղացիությունը: Օրինակ, 1211 թ. Հաղբատում կրթություն ստացած Սահակ քահանան իր պատվիրած Ավետարանի հիշատակարանում շեշտում է, որ «ագգով և տոհմով» անեցի է («Սահակ... ագգաւ եւ տոհմիւ ի մեծ մայրաքաղաքէն յԱնույ...»)³²:

Անիի երեցանու՝ ըստ տեղաբնիկության սկզբունքի բաժանվածության մասին վկայող առաջին վավերագիրը Սարգիս Ա եպիսկոպոսի վերը նշված 1220 թ. արձանագրությունն է: Այստեղ «զամենայն քաղաքիս քահանայիցս» ընդհանուր ձևակերպումը հետագա շարադրանքում մասնավորեցվում է՝ «զփարթամաց եւ զաղքատաց, **զեկաց եւ զբնակաց...**»³³: Ուշագրավ է, որ եկվոր և բնիկ (զեկաց եւ բնակաց) քահանաներից բացի նշվում է նրանց ևս մի բաժանում՝ ըստ սոցիալական վիճակի՝ ունևորների ու չունևորների (զփարթամաց եւ զաղքատաց), ինչպես որ այդ արված է ԺԳ դարի մեկ այլ արձանագրության մեջ («...զԱնո քահանայիցս՝ զմեծի եւ զփ[ոքրաւ]որաց...»)³⁴: Սարգիս Բ եպիսկոպոսի Ս. Առաքելոց եկեղեցում թողած մի արձանագրության մեջ նույնպես ընդգծվում է Անիի երեցների տեղացի և եկվոր լինելը. «Ես տէր Սարգիս եպիսկոպոս... **[ի]րիցանու՝ զեկաց եւ զբնակաց...**»³⁵, իսկ քաղաքի պեղումներից գտնված մի քարաքեկորի վրա ընթերցվում է «զՄարկոս երէց բնական...»³⁶ արձանագրության հատվածը:

(Ծարունակելի)

³² ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ (կազմեց Ա. Մաթևոսյան), Երևան, 1984, էջ 71:

³³ Դիվան..., էջ 17:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 20:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 25:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 56: